

הרב לוי יצחק סופר
מור"ץ בויליאמסבורג

אתרוגי יון וארץ הקודש (ג)

בירור יחוסם והקורות אותם מימי חכמי המשנה והתלמוד עד עתה
מחלוקת הפוסקים אם אפשר לסמוך על הסימנים וטעמיהם
מהו הדין כשיש שינויים אחרים המורים על התדמות לשאר מינים
עיון וחקירה על איזה אתרוג ניתנו הסימנים להבחין בינו למורכב

קיצור מן המאמרים הקודמים

בעזה"ש"ת ביארנו היטב המציאות של הרכבת האתרוגים, אשר יש הרכבה מזוגית המועלת לשנות צורת הפרי וסימניה ולהמציא מינים חדשים לגמרי, וגם יש הרכבה גושית שאינה משנית כלום בתכונת המין, אלא מעמידים תחת אילנו שורש חזק ממין אחר, כדי שיאריך ימים ויוכל עמוד. הארכנו שמה בדברי פוסקי הדורות, בדיני שתי ההרכבות.

בענין אתרוגי יון, כתבנו מקורות הדברים בשעת התקופה הראשונה שנתפשטו במדינות האשכנזים, ומדברי גדולי ישראל שבאותם הימים, אשר קצתם התנגדו אליה, ומקצתם קיבלו אותו בסבר פנים יפות, והתירו לקהל עדת ישראל לצאת יד"ח, באתרוג המהודר בכל מיני יופי. עכשיו נעייין בדבר מחלוקת הפוסקים וטעמיהם, אם אפשר להכשיר כל מין אתרוג שהוא, על סמך שיהיו בו הסימנים המבדילים בין האתרוג למורכב, אשר העתיקהו הפוסקים מדברי הגאון ר' שמואל יהודה קצינלבוין זצ"ל (בנו של מהר"ם מפאדוואה²), שנדפסו ובאו בין תשובות שארו הרמ"א (בסימן קכו). וכפי המבואר בשו"ת לב חיים (ח"ב סי' קכא) ועוד, נטלה זו המחלוקת בדבר ה' זו הלכה, חלק בראש בבירור הדין של האתרוג הינוני³, אם נוכל להתעלם מן הספקות שעוררו עליו, ולסמוך בכל כחינו על סימני אתרוג הטהור.

1 אשר נדפסו בקובצי אור ישראל של חודש תשרי במשך השנים שעברו כדלהלן: גליון מט, תשס"ח (עמ' קס); גליון נג, תשס"ט (עמ' קפו); גליון נו, תש"ע, (עמ' קצט); בגליון סא, תשע"א (עמ' רעח); בגליון סט, תשע"ג (עמ' רז). וכולם נקבצו ובאו בקונטרס טהרת האתרוגים שי"ל בשני מהדורות, בשנת תשע"א ובשנת תשע"ב לפ"ק, בהסכמות הרבנים הגאונים מח"ס מגד יהודה, ומח"ס ישראל והזמנים ושא"ס, ומח"ס נטעי גבריאיל שליט"א, שכבר עסקו בסוגיא עמוקה זו מלפני שנים רבות, ובאו דבריהם על ספר.

2 ישב על כסא אביו לאחר פטירתו, ומשום כך כינהו רבים בשם מהר"י מפאדוואה.

3 בפרט בעת השערוריא הגדולה בשנת תר"ו לפ"ק, שהדפיס הרב אלכסנדר זיסקינד מינץ ז"ל קונטרס שלם לפסול אתרוגי יון שאינם מעיר פארגא, אחרי שלפי טענתו רק פארגא מוחזקת בכשרות מימי קדם, ועל האחרים לא נשאר רק לסמוך על הסימנים, והשיג ע"ז הסכמת הרבה גדולים שצריך השגחה ברורה.

אמנם הגאון ר' חיים פאלאני זצ"ל שהיה אבד"ק איזמיר ורב המדינה של תוגרמה, נתבקש לברר הדבר, באשר מדינתו קרובה למדינת יון מקום גידול האתרוגים, והוא בירר על ידי רבני המקום שכל האתרוגים הם כשרים ונקיים מחשש הרכבה, והסכימו אתו גם גדולי מדינות אשכנז (עיי"ש, ובשו"ת חכמת שלמה שבסו"ס הר המור סי' ב-ג, ונחתמה ע"י הבר"ץ דק"ק ניקלשבורג), אפילו מאותם שהחזיקו תחילה ביד הרב מינץ ז"ל (יד אלעזר סי' נט - תשובתו הראשונה שבסי' נו נדפסה ג"כ בשו"ת פריעה"ד סי' ח. ויש שפסלו אפילו את אתרוגי הרב מינץ מכמה טעמים, עיין

וההכרח יאלצוני לחזור ולעיין בדבריו הקדושים, אחרי הודיע אלקים אותנו, מי הוא זה ואיזהו האתרוג אשר ר' יהודה נתן בו סימנים, וכמו שיבואר בהמשך. ובוה יבוארו ג"כ דברי החת"ס הידועים (קובץ תשובות סימן כה ובאו"ח סימן רז⁴), אשר אתרוגי מסורת יאנאווע א"צ שום סימן, והאתרוגים שאין בהם מסורת לא יועיל בהם סימן, כ"א השגחה ברורה ע"כ. ולפי דרכו יש לשאול על איזה מהם ניתנו הסימנים⁵.

וכבר רמז המשנ"ב (תרמח ס"ק סה) על דבר הסתירה שבדבריו, שבתשובה אחרת (שבאו"ח סי' קפג) פסק שאפשר לסמוך על שני הסימנים החיצוניים שהם בליטות העור ושקע העוקץ הניכרים מבחוץ, ולא נחוץ על סימן עובי הקליפה, אשר לא נדע אותה רק אחרי חיתוך האתרוג, והרי יפסל בחיתוכו עיי"ש⁶.

וד"ל מהרשי"ק (שו"ת הרמ"א שם):

ע"ד האתרוגים המורכבים בלימוני, זיל קרי בי רב הוא בארצנו שלא לצאת בו אפילו ע"י הרחק, ומפי הגאון א"א [הוא ניהו הגאון מהר"ם מפאדוואה] ז"ל שמעתי כי פעם אחת קרה מקרה בפדוואה שלא היה לכל הקהל כ"א אתרוג אחד, ויהי כאשר שלחו אותו מקהל האשכנזים לקהל הלועזים, פגעו השטורנט"ו באיש המביא אותו וגזלוהו ממנו, ופדאוהו מהם בדמים יקרים, ולא רצו לצאת במורכבים אשר רבו כמו רבו בכל בתי השרים.

והמורכבים הגדלים במדינות אלו נפרים וידועים אלינו, אבל ממחוז פולין באים אתרוגים אשר אנחנו מסופקים בהם, ושנה זו רוב האתרוגים שלנו היו ממחוז ההוא. ואני כותב למכ"ת ג' סימנים אשר תוכל להכיר בהם המורכבים הגדלים בארצנו, כי מפולין לא יוכלו לבא אליכם כי רב מכם הדרך.

הסימן הא' הוא, כי המורכבים הם חלקים, ולא אתרוגים בליטות קטנות ככל גופם, וגובה להם. הב' כי המורכבים העוקץ בולט, ועוקץ האתרוג שוקע. הג' הוא כי תוך המורכב

שו"ת של בעל חסד לאברהם שנדפסו בסו"ס נחלת יעקב להחור"ד סימן א' וב', שו"ת מהריאז"ע צוזמיר מסטריא סימן יז ויח, שו"ת שו"מ תליתאי ח"א סימן קמד), והדברים עתיקין.

4 התשובה שבקובץ תשובות נכתבה מקודם להתשובה שבסימן רו, והחת"ס בסימן רו מתייחס למה שכתב מכבר בקובץ תשובות (שו"ת מגד יהודה ח"א או"ח סימן יד אות יז).

5 וגם בוה יש לכאורה סתירה למעיין, שקובץ תשובות כתב שהסימנים ניתנו להבחין בין הגדלים למדינה פלונית לבין הגדלים למדינה אחרת, ובשאר אתרוגים אין מועילים לא להימין ולהשמאיל עיי"ש. ובסי' רו כתב ג"כ שאתרוגי יאנאווע א"צ שום סימן, ולהלן כתב שאם ימצאו הסימנים שלא כהוגן, אפילו אם באו ממקום מוחזק, נדע שאינן מהמקובלים בידינו עיי"ש. ואי"ה בתוה"ד יתיישבו הדברים קצת, עיין הערה לט.

6 עוד הוסיף שם החת"ס זצ"ל שאפילו אם פתחו קצתם ומצאו שקליפתם דקה, א"צ לחוש על שאר האתרוגים שבאותה תפיסה, דגם הם היו כשרים לולא פתיחתם עיי"ש. וע"ע בליקוטי הערות שהביא מדברי האחרונים בנידון כשיש סתירה בין הסימנים, וגם מסתירת דברי החת"ס ז"ל.

ועצם הקושיא מה יועילו הסימנים הפנימיים, דהרי יפסל בחיתוכו, כבר הקשה בשכנה"ג (או"ח סי' תרמח הגה"ט סק"ג) ועיין בשו"ת שבוי"י (ח"א סי' לו) ובמור וקציעה (סו"ס תרמח) ולהלן בהערה יג.

דהיינו המיץ רחב⁷, והמוהל שלו רב, והקליפה התיכונה קצרה. ובאתרוג הוא להפך, כי הקליפה רחבה, והתוך קצר, והוא כמעט יבש⁸ עכ"ל.

* * *

הסוברים שהסימנים מכריעים לעולם

והנה פשטות דברי מאורי הגולה נושאי כלי השלחן ערוך ה"ה השיירי כנה"ג (הגהת הטור סק"ג) ה"ז (תרמט סק"ג) והמג"א (תרמח ס"ק כג"ט) מורים, דס"ל שסימנים אלו מכריעים בכל מקום שהוא, כי הם העתיקו הסימנים אלו לפסק הלכה, ולא חילקו בין מקום למקום. וכן מטים דברי שאר האחרונים שסתמו הדברים בעקבותיהם¹⁰, ואטו כי רוכלא נחשוב וניזיל.

ב) וכן הוציא הגאון ר' חיים פאלאגי זצ"ל בשו"ת לב חיים (שם ד"ה ויש לי) מסתימת דברי הפוסקים הנ"ל, שהסימנים מועילים להכריע בכל מקום שהוא. והוציא זה (ד"ה אמנם) גם ממש"כ מהרשי"ק דבאותה שנה באו רוב האתרוגים – שבירכו עליהם בעיר פאדוואה – ממחוז פולייא, שחזר ונפשט ספיקתם בענין אתרוגי פולייא להיתר, ועכ"ח שסמכו על הסימנים שיועילו בכל מקום עיי"ש.

ג) עוד העיד (בד"ה ומעיד) על זקינו הרב הגדול אור היר"ח [בעל חקרי לב] זצ"ל שראה אותו נוהג הלכה למעשה לבדוק בסימנים, כדי לדעת אם האתרוג כשר או לאו. והאריך שם להכשיר אתרוגי יון מעוד טעמים אחרים, והדפיס מכתבים מכמה גדולי דורו עיי"ש¹¹.

ד) עוד משמע כן בדברי הגאון בעל שבות יעקב זצ"ל (ח"א סי' לו) בתירוץ השני¹², שאם הסימנים החיצוניים הם לגריעותא אז פותחים שנים ושלשה אתרוגים לבדוק¹³, אבל אם הם למעליותא אין לחוש בשום מקום. ולפי התירוץ הראשון יוצא לכאורה, שסימן המיץ מועיל בכל מקום, והסימנים החיצוניים אין מועילים אלא בגלילותו של מהרשי"ק זצ"ל עיי"ש.

7 המיץ הוא המוהל הירוק [גריין] כשלא נתבשל כ"צ, וגע"ל במבושלים] הנמצא בחדרי הזרע של כל זני האתרוגים הנפוצים אצל רוב עדות ישראל כמו בשאר מיני ציטרוס, לבד מאתרוג התימני שע"פ רוב אין לו שום חוטי מיץ, אלא הגרעינים מונחים בתוך חדרים חלולים וארוכים בתוך הבשר הלבן.

8 הם שני עינים: תוך קצר היינו בגודל הנמדד לפי ערך רוחב הקליפה, שלא יהא התוך רחב וחוטי המיץ הרבה. ויבש ר"ל שחוטי המיץ קרובים ליבשות ואין מים יוצאים מהם, משא"כ במורכב יהיה המיץ לח, וכבר הארכנו בזה במאמרינו הראשון לאתרוגי יון ואה"ק.

9 הביא עוד סימן מאופן עמידת הגרעינים, ראה להלן. אמנם המג"א העתיק לשון מהרשי"ק שכתב דמפולייא באים אתרוגים שאנחנו מסופקים בהם וכו'. ומה שנפרש בדברי מהרשי"ק זצ"ל נוכל לפרש גם בדבריו.

10 כגון הא"ר (תרמט סק"ח), השועה"ר (תרמח ס"א) והפמ"ג (א"א כג).

11 וכמה מגדולי פוסקי זמנו הסכימו אתו, ובאו דבריהם במכתב.

12 על הסתירה שבין דברי מהרשי"ק ז"ל שנתן ג' סימנים, ומהר"ם אלשיך (סי' קי) כתב דאין חילוק רק בענין המיץ.

13 לכאורה יש מזה מקור למה שנהגו בוה"ז בכמה ספקות של איסור והיתר, לבדוק קצת מן התפוסה, לפי ראות עיני המורה, אע"פ שאין בילה ביבש (ר"ה יג), וגם יש לחוש על כולם במקום די"ל דמינה קא רבו (עיין ט"ז יו"ד סי' נו ס"ק כג, וסי' פד ס"ק יז, ושפ"ד שם ס"ק לב, ומג"א א"ח סי' תסו סק"ב). עיין במור וקציעה (סו"ס תרמח) שו"ת חתם סופר (א"ח סי' קלו, וסי' קפג בסוה"ת) שו"ת פריעה"ד (סי' א ד"ה והנה בענין) שו"ת ברית אברהם (א"ח סי' לה ולו) שו"ת שם אריה (א"ח סי' י) ואכמ"ל.

ה) הגאון מהר"ם שיק זצ"ל (שו"ת או"ח סי' שכו בסוה"ת) כתב דאפילו לדעת רבו מרן החת"ס זצ"ל, אם יבוא לפנינו אתרוג ממקום כשר ויהיה בו סימני פסול, צריכים לחוש שהם מהמיעוט המורכבים¹⁴ עיי"ש. וכיוצ"ב כתב הגאון בעל נפש חיה זצ"ל (שם) בין בשיטת החת"ס זצ"ל, וכ"ה דעת עצמו מטעמים אחרים ג"כ, שהסימנים מועילים להחמיר ולא להקל.

ו) הגאון בעל תורת חסד זצ"ל (ח"א סימן לד אות ו) האריך לבאר שמעיקר הדין מועילים הסימנים להוכיח בכל מקום, כיון שענינו רואות שהן המה החילוקים שבין האתרוג והלימון. ומה שנסתפק באתרוגי פולין"א, הוא רק מחמת שלא היו הסימנים מוכיחים לשום צד, או שהיו בו שינויים אחרים. אכן בזמנינו יש לחוש שמא נשתנו טבעי ההרכבה, ומסקנתו (באות ט, ובסוה"ת) שעל כן אין לסמוך בלי השגחה¹⁵ שע"י עד אחד הבודק¹⁶, עיי"ש היטב.

ז) בשו"ת חלקת יואב (או"ח סי' לב בסוה"ת) לאחר שהאריך להכשיר אתרוגי קורפו, כתב שבכל אתרוג שיהיה המיץ שבו רבה על הקליפה פסול, דנחשב כאין טעם עצו ופריו שוה עיי"ש. ודבריו הם ע"פ דברי הכפות תמרים (לה. ד"ה גמרא) שהביא מרן החת"ס זצ"ל בתשובתו (או"ח סימן רז), עיין בדבריהם.

* * *

הסוברים דהסימנים לא ניתנו אלא לאותו המחזו

ואביא קצת דברי הפוסקים דס"ל שהסימנים לא ניתנו אלא לאתרוגי הגליל שדר בו מהרשי"ק זצ"ל (שהוא בצפון מזרח איטליא), וכבר הזכרתי דברי החתם סופר הידועים.

ב) הגאון ר' דוד פארדו זצ"ל בשו"ת מכתם לדוד (ח"א סי' יח) דייק מדברי מהרשי"ק שהסימנים אינם מועילים אלא בגלילותו, דאם היו מועילים בכל מקום, למה נסתפק באתרוגי פולין"א (דרום מזרח איטליא) עיי"ש.

ג) הגאון בית מאיר זצ"ל (סוף או"ח ובשו"ת סימן ו, תחלת התשובה ד"ה ידי) הבין ג"כ בדברי מהרשי"ק זצ"ל, דבמחזו פולין"א אין הסימנים מועילים עיי"ש.

ד) בקונטרס שו"ת פרי עץ הדר (לבוש תר"ו - סימן א' 17) וב' ובשו"ת לב חיים שם בתחלת הסימן) כותב הרב אלכסנדר זיסקינד מיניץ ז"ל (מבראד - סוחר באתרוגי פארגא שבמדינת יון, ומחבר הקונטרס) שהסימנים שהגביל מהרשי"ק זצ"ל, נוהגים רק באתרוגים הגדלים בהריווערע של יאנאווע (צפון מערב איטליא) או באותם שעל יד ים גארדא (צפון מרכז). משא"כ בשאר מקומות אין לסמוך על סימנים אלו, בשגם בדק באתרוגים שהיו ידועים אצלו

14 עיין לעיל הערה ה שבדבר זה יש לכאורה סתירה בדברי החת"ס זצ"ל, ועיין לקמן הערה לט. וצ"ע מהו סבור בסימנים סותרים, עיין שו"ת שבו"י (סי' לו), ושו"ת החת"ס (סי' קפג, שהובא לעיל הערה ו).

15 ואפילו עם ההשגחה, היות שיש מפקקים על ההשגחה, וגם אין הסימנים שלהם טובים כמו של אה"ק, ראוי ליקח אתרוגי אה"ק שיש להם ג"כ מסורת, אם נמצאו מהם מהודרים. אך אם אינו מוצא, מותר לברך על אתרוגי קורפו עיי"ש.

16 הכוונה לכאורה לאפוקי מדעת הגרש"ק זצ"ל (שו"ת פריעה"ד סי' א ד"ה והנה בענין) שצריך שני עדים כשרים, להוציא מחזקת חיוב עיי"ש.

17 בלשון השאלה של תשובת הגרש"ק זצ"ל, דהשואל ה"ה הרב הנ"ל.

למורכבים, ומצא בהם סימני כשרות. וע"כ אין ליקח רק ממקום שיש לו מסורת וחזקת כשרות, עיי"ש¹⁸.

והסכימו אתו על פירושו זה בדברי מהרשי"ק זצ"ל, הגאון ר' שלמה קלוגער זצ"ל (שם בסימן ד) והגאון ר' שמחה נתן עלינבערג זצ"ל (בסימן ה).

ה גם בשו"ת נפש חיה (או"ח סי' ב) דקדק מדברי מהרשי"ק זצ"ל כנ"ל דבמחוז פולייא לא מהני הסימנים מכמה טעמים, וה"ה כל מקום שאינו מוחזק בכשרות עיי"ש.

* * *

המוסיפים סימנים אחרים

ומצינו בדברי הרבה פוסקי הדורות שהוסיפו עוד סימנים אחרים, אשר בדקו ומצאו לחלק בין האתרוג והלימון, והורו לבדוק את המסופקים ע"י סימנים אלו. וכאן אעתיק דברי קצתם.

א) בתשובת הסמ"ע¹⁹ הנדפסת בשו"ת הב"ח (ישנות סימן קלה) שכתב לאסור האתרוגים המורכבים שקוראין להם גר"צ, מחמת שינויים במראה, טעם וריח, שינוי בירקות העוקץ ובגודלו, ושינוי בגרעיניהם עיי"ש.

ב) המג"א (שם) לאחר שהעתיק סימני מהרשי"ק, הוסיף מדברי העולת שבת (ריש סימן תרמח) והוא משכנה"ג (הגהת הטור סק"ג), שיש עוד סימן באופן עמידת הגרעינים, שבכשר עומדים לאורך האתרוג, ובמורכב לרוחבו²⁰. והובא ג"כ בשבו"י (שם) ועוד פוסקים.

ג) הגאון בית מאיר זצ"ל (סוף או"ח ובשו"ת סימן ו, תחלת התשובה ד"ה ידי) נסתפק ג"כ על אתרוגי קורפו מחמת החילוקים בצבעם, וכן השואלים שהם הבד"ץ דק"ק הוראדנא יצ"ו עוררו על מה שאינם משוכים וארוכים עיי"ש.

ד) הגאון ר' שלמה קלוגער זצ"ל (טוטו"ד מהדו"ק סימן קעא) אסר אפילו אתרוגי פארגא שהיו מוחזקים מקודם, בשביל שבדקו ומצאו שטעם המיץ שלהם כלימוני ממש עיי"ש. וכבר הארכתי במאמרי הראשון לאתרוגי יון ואה"ק, דברי הרבה פוסקים שנחלקו בדבר, אם צריך שיהיה טעמו של מיץ האתרוג מתוק או חמוץ. ובשו"ת קנין תורה בהלכה (ח"ו סימן מד) העלה דשני האתרוגים כשרים, כל שלא נשתנו מן המסורת שלהם עיי"ש.

ה) בספר בגדי ישע (סי' יד) בתיאור השאלה על אתרוגי קורסיקו שאין עליהם מסורת, כתב שיש להם מראה אתרוג מכל וכל, וגם יש כדמות נשיכה בחוטמם כמו שהוא הדרך להמצא באתרוגים כשרים²¹. והאריך דאע"פ שאין להם מסורת, ואי אפשר לנו לברר בירור גמור שאינם מורכבים, יש לסמוך על מה שצורתם מוכחת עליהם מכל וכל, שהם אתרוגים עיי"ש.

ו) כבר הזכרתי דברי שו"ת תורת חסד (שם אות ו) שכל שיש שינויים אחרים, חוששים להם

18 עיין בהערה 3.

19 כבר העיר הבית אפרים (ד"ה ומצאתי) ועוד, על הטעות שנפל בדפוס הישן שבתשובת הב"ח, אשר סימן

קלה הם דברי הסמ"ע ונדפס בטעות חתימת הב"ח.

20 וביארנו מציאות הדברים בס"ד בהערה למאמרינו הראשון ל"יאנאווע", ולא אמרו רבנן בכפילא.

21 וזה נקרא "חודה"י ביס". וכהיום אין מביאים אתרוגים כאלו אצלנו למכור, כי לא ימצא להם קונים.

ג"כ. וזה יכול להיות הטעם למה שנסתפק מהרשי"ק על אתרוגי פוליי"א עיי"ש, וכיוצ"ב כתב בשו"ת נפש חיה באחד מן הדרכים (סי' ב ד"ה עוד אפשר).

* * *

טעמי הפוסקים שלא לסמוך על הסימנים

ובאמת בעי מילתא טעמא, דברי הפוסקים הסוברים שאין לסמוך על הסימנים בכל מקום, אחרי שהן הנה הסימנים המבדילים בין האתרוג להלימון, וגם חקרו ומצאו עכ"פ בגלילותו של מהרשי"ק שאפשר לסמוך עליהם גם בענין המורכבים, שיבואו בהם התדמות ממוזגת לשני המינים.

(א) הנה טעם אחד ידוע בזמנינו שנתחדש רק לאחר התחכמות הגננים, וכמו שכתבו בספר שמן המשחה (דף קל, יו"ד סימן נ) ומשנת רבי אליעזר (טולידו ח"ב יו"ד סימן נא) שהובאו בשדי חמד (אסיפת דינים, מערכת ד' מינים, סימן א אות ג) ובשו"ת סבא קדישא (ח"ג סימן יב, ולימוד זכות סימן א) שנתאספו רבני קושטא וברירו הדבר במקומם, שהמורכבים שוים לגמרי בתוארם ותכונתם לשאינם מורכבים.

וכבר ביארנו הדבר בארוכה²² שההרכבה הגושית אינה מביאה לידי מיזוג התכונות, ולפי דעת רוב הפוסקים הסוברים שגם זה פסול, הרי אין לסמוך להכשיר על פי הסימנים. אבל זה פשוט שהפוסקים הקדמונים שדיברו מההרכבה המזוגית, אין טעם זה שייך להם.

(ב) הגרש"ק זצ"ל (שו"ת פרי עץ הדר סימן א) כתב טעם חדש שאין יכולים לסמוך על סימנים, דאין סומכין על בקיאותינו בכל דבר שצריך בדיקה מן התורה עיי"ש. אבל הרבה פוסקים חלקו ע"ז, וכמו שמורה פשוטת משמעות דברי הט"ז והמג"א שהעתיקו הסימנים להלכה, כיון שאין שום ריעותא לפנינו²³.

(ג) עוד פלפלו האחרונים הרבה בסוגיא דסימנים דאורייתא (יבמות קכ, גיטין כז, ב"מ יח: כז). לדמות מילתא למילתא מדיני הסימנים שנאמרו לענין היתר עגונות (אבהע"ז סי' יז), השבת אבידה (חו"מ סי' רסב), החזרת גט אבוד לבעליו (אבהע"ז סי' קלב ס"ד), סימני פרידות לענין כלאי בהמה (חולין עט, יו"ד רצז-ב ס"ט), סימני קנבוס ופשתן לענין שעטנז (יו"ד סי' שב ס"ב וש"ך סק"ה ופתח"ת סק"ב²⁴), סימני עוף טהור (יו"ד סי' פב), וסימני ביצים (יו"ד סי' פו ס"א), ואכמ"ל.

(ד) טעם אחר מבואר בדברי הגאון בעל תורת חסד זצ"ל (שם) שגם בזמנינו אין נמצא כמעט, שיהיו כל הסימנים מוכיחים לטיבותא או לגריעותא ע"כ. ואנו רואים שגם פירות אילן

22 במאמרי לאתרוגי "יאנאווע". ועתה ראיתי שכבר הקדימני בחילוק זה, בספר ראש אריה (קאמלהאר - ח"א סי' כ אות ט) בשם חכם אחד, שההרכבה המזוגית לא נעשה אלא ע"י הזרעים שקלטו אבק הפרחים של אינו מינו, ולא ע"י הרכבת יחור באילן עיי"ש.

23 וחלקו על סברת הגרש"ק זצ"ל שצריך עדות גמורה להוציא מחזקת חיוב, עיין שו"ת של בעל חסד לאברהם שנדפסו בסו"ס נחלת יעקב להחוו"ד (סימן א' ד"ה ועתה נעתיק, והלאה), ובתורת חסד (שם אות ט) דאין שום סתירה בין בירור הכשרות של האתרוג, ובין החזקת חיוב.

24 שו"ת תורת חסד (שם אות ח) ושו"ת מהרש"ם (ח"ג סי' קעב).

אחד אינם דומים זל"ז מכל וכל, וכל מה שכתבו פוסקי כל הדורות בסימני אתרוגי המקומות, דיברו באופן ממוצעת, היאך נוטה הרוב לכאן או לכאן.

(ה) עוד טעם חשוב המבואר מבין בתרי דברי כל הפוסקים, ונכלל ג"כ בתוך דברי הגאון הנ"ל, והוא באשר לא שייך לדון כל סימן בפנ"ע אלא באופן של השוואה, מחמת שאי אפשר לומר באופן מוחלט עד"מ שהקליפה עבה או דקה, דאיככה נגביל הדבר, עד כמה נקרא עבה ועד כמה לדקה יחשב. ועל כן תמצא בכל מקום שבאו לתאר סימני איזה אתרוג שהוא, שהעריכו אותו לאתרוג אחר או ללימון, כדי להבין במה הדברים אמורים. ועל פי רוב השוויאו לאתרוג שהיה מוחלט אצלם בכשרות ע"פ המסורת, כדי לפשוט את הספק שעל אתרוג חדש.

(ו) בשו"ת נפש חיה (או"ח סי' ב) כתב שלשה טעמים למה שאין מועילים הסימנים במחוז פולין, א] שסימני טהרה אינם מועילים אלא ביחד עם חזקת כשרות, אבל סימני הרכבה מועילים להוציא מחזקת כשרות²⁵, עיי"ש הטעם. ב] שאפשר להסתפק בכל הסימנים אם הם מחמת הרכבה, או שינוי בגוף הצורה ממקורו או אופן העבודה וכדומה. וע"כ אין הסימנים מועילים אלא במקום שידוע לנו צורת האתרוג הכשר, ושהמורכבים ניכרים בסימנים אלו. וסברא זו נאמרה בין להקל ובין להחמיר. ג] שאתרוגי פולין היה בהם שינויים אחרים, אע"פ שמצד סימני מהרשי"ק היו טובים, ונסתפק אם השינויים האחרים מורים ג"כ על הרכבה.

וכן מבואר לעיל מדברי כמה פוסקים, שיש עוד הרבה סימנים המבדילים בין האתרוג להלימון²⁶, וכל מה שכתבו הם אינו אלא בצורת הפרי שבא לפני הקונים, ואפשר לכל אחד לבדקם. אבל כבר כתב הרמב"ם (פ"ג ה"א מכלאים, וכ"פ בשו"ע יו"ד רצה ס"ו, ורצו-א סעיפים יד וטו) שיש מינים הנפרדים לצורות הרבה, מחמת שינוי המקומות ואופן העבודה, וכן להיפך שיש שידמו זל"ז ובאמת יהיו נפרדים. וע"כ אמרו בירושלמי (פ"א ה"ה) יש שהלכו בהם אחר הפרי, ויש אחר העלים, ויש אחר טעם הפרי עיי"ש.

ובמציאות יתכן הדבר שיהיו מיני פירות של ציטרוס שהורכבו בהרכבה המזגית, שיבואו בו במקרה אלו הסימנים לכשרות, ואפילו לכשרות מובהקת. והיו יכולים להכיר בהם ע"י סימנים אחרים כגון בענפי האילן ופרחיו וכיוצ"ב, שעיקר מקורם ממין אחר שאינו אתרוג כלל.

ובזה יבוארו דברי החת"ס ז"ל כפי שפירש בדבריו בספר משנת רבי אלעזר (ברכה - או"ח תשובה טז ענף ב) שענין המסורת באה ליתן לנו ההכרה על מין האתרוג בתבניתו וצורתו, וכמו המסורת על צורת המין של ענף טהור, שלומד הצייד מפי רבו צייד²⁷. וכל זמן שלא נשתנה בצורתו ובשאר פרטי תכונתו, יכולים לסמוך ע"ז, שלא הורכב בהרכבה המזגית.

25 אבל עיין להלן בדבריו (בד"ה ועתה נדבר ולהלאה) דמשמע שחזר מזה, וסובר דאין יכולים לפסול ע"פ הסימנים נגד החזקה, אבל י"ל דהיינו דוקא בצירוף הטעמים שכתב אח"כ, לתרץ סיבת השינויים.

26 והרבה פוסקים ס"ל דכל הפסול של מורכב הוא דוקא כשנשתנה מבריייתו באיזה סימן שיהיה, עיין שו"ת פנים מאירות (ח"ב סי' קעג), שו"ת זרע אמת (ח"ג סימן עג), מור וקציעה (סו"ס תרמח), ספר יהושע (פ"ב סי' קנה), וע"ע במאמרינו הראשון ל"יאנאווע".

27 וכן נראה דעת החזו"א במכתבו הנדפס בקובץ אגרות (ח"א אגרת קצא), ובספר פאר הדור (ח"ב עמוד קלב) שבייר לו כשרות של אתרוג שלו ע"פ הטביעת עין, וכתב הגרמ"י לפקוביץ ז"ל (מכתב של שנת תש"ן לפ"ק הנדפס בקונטרס אתרוגי ארץ ישראל עמוד 60) משמו שאמר שזה כמו מסורת. ונראה מזה דעתו ז"ל שהבירור ע"י טביעות עין בצורת ותכונת האתרוג, היה ממש כמו הבירור של המסורת. ובוזה יתיישב קושיית הגאון מפלאצק זצ"ל (שו"ת מוהרא"ל או"ח סי' ו אות כג, ובעוד ספריו) דמה ענין מסורת להרכבה שהוא דבר התלוי במעשה, וביארתי היטב בתחלת מאמרי הראשון ל"יאנאווע.

ובהדיא אמרו חז"ל (חולין צו ע"א) דטביעות עין עדיף מסימנים, אע"פ שהסימנים יכולים להגבילם בפה ובכתב, והטביעות עין אי אפשר, מ"מ הכרתו ברורה יותר עיי"ש.

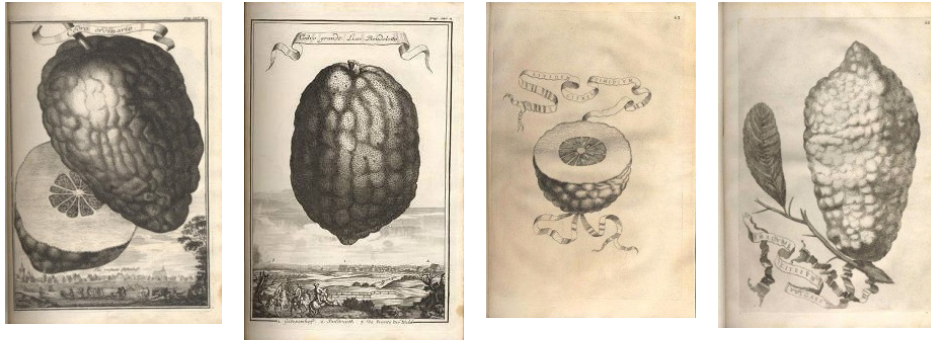
* * *

האתרוג שעליו ניתנו הסימנים

עתה באנו ללמוד איזה הם האתרוגים אשר עליהם ניתנו הסימנים, וזה יועיל הרבה להבנת עצם ענין הסימנים בצורה מוחשית, ויעיר לנו אוזן לשמוע דברי רבותינו הקדושים אשר מפייהם אנו חיים, כי תורה היא וללמוד אנו צריכים.

והנה כן מתארים הכתבים של אותם הימים²⁸ שהיה באיטליא אתרוג שהיו קוראים האתרוג הרגיל²⁹, ובציוריהם באו סימני מהרשי"ק זצ"ל באופן בולט, שלא נמצא כן בשאר אתרוגים הכשרים³⁰.

ועיקר מקום גידולו של אתרוג זה היה על יד הים גארדא³¹, שבזמנו של מהרשי"ק זצ"ל היתה מקום זה מפורסם למקור גידול אתרוגים³² ושאר מיני ציטרוס, והוא היותר קרוב לעיר פאדוואה, מושבו של מהרשי"ק זצ"ל.

"אתרוג רגיל"

השנים מימין הם מציורי פערארי, ושל שמאל מהצייר וואולקאמר

- 28 פערארי רומי שנת ת"ו, וואולקאמר שנת תס"ח וכל הבאים אחריהם.
 29 פערארי קוראו בלטינית malum citreum vulgare, וואולקאמער קוראו באיטלקית cedro ordinario, ובאשכנזית gemeinen citronaten. ויש בלבול גדול בדבריהם שלא הבדילו בין זן אחר, לבין פרי משונה שבאותו הזן. וכן בדברי המעתיקים מצויים טעותים בין זן לזן מעיר אחת וכדומה.
 30 ואשר ע"כ כתב החת"ס ז"ל שאתרוגי יאנאווע א"צ הסימנים, ולא ניתנו הסימנים אלא להבחין בין אתרוגי גארדא, להמורכבים שבה או שבבתי השרים בפאדוואה.
 31 וכבר הבאתי דברי הרא"ז מינץ ז"ל בדבר.
 32 הם בנו בנינים מוגנים גדולים על שפת הים, לצורך גידול מיני ציטרוס, ועדיין יכולים לראותם בחורבנם.

וכבר הארכתי במאמרי השני והשלישי ל"אנאווע", בתיאור הגלילות באיטליא שגידלו אתרוגים באותה התקופה, ובדברי רבותינו האחרונים שבאו בכתובים בענין האתרוגים שגדלו בכל אלו המקומות, יען שאלו הדברים הם יסוד גדול להבנת דברי מהרשי"ק זצ"ל³³. ובפרט לפי ביאורו של מרן החת"ס זצ"ל ודעימיה, דס"ל שהסימנים לא ניתנו אלא על הגדלים בגלילותו של מהרשי"ק זצ"ל.

ה"אתרוג הרגיל" בזמנינו

ומעולם תמהתי אם אפשר ללמוד דבר וחצי דבר מצויריהם, יען כל דברי כתבם מלאים בדברי הבל ורעות רוח, ואינם אפילו מאותם שדרשו עליהם (איכה רבתי ב, יז) חכמה בגויים תאמין, בשגם שלפי ראות העין יש לכאורה סתירה מפורשת בין הציורים של שני הציירים, שהם שונים מאוד במבנה הפרי זה מזה, ולפום ריהטא הסתבר אצלי שלא דקדקו בציורו.

אמנם במשך הימים נודעתי כי אתרוג זה קיים בימינו במדינת איטליא, ועדיין שמו המקורי³⁴ נקרא עליו. והוא ניכר היטב בתבניתו ובצורתו, להיותו דומה מאוד לשתי הצורות שלפני כשלש וארבע מאות שנה. וכן הוא טבעו של אותו הזן, להוציא פירות בשתי צורות אלו, קצתם בצורה זו וקצתם באחרת.

33 ובמאמר השלישי ל"אנאווע" הארכתי בביאור הענין של מחו פוליי"א.

34 Cedro ordinario.

עוד תמונות מה"אתרוג הרגיל"

ולפי ראות עינינו³⁵, נמצאו הפירות אלו שלימים בסימני המהרשי"ק זצ"ל, כי העוקץ שלהם שקוע מאוד, והקליפה עבה הרבה, המיץ יבש, ועורם החיצון מלא בליטות קטנות על כל גופו.

ואין בזה חידוש מה שהפרי עומדת בתוארו וצורתו משך כ"כ שנים, אע"פ שודאי כבר הורכבו הרבה פעמים בהרכבה הגושית, מאחר שנתבאר היטב, שההרכבה הגושית אינה משנית את צורת הפרי, ולא נעשה לתועלת זה כלל.

וכן להיפך נמצא מהעיר "סאלו" שעל יד הים "גארדא", פרי שכבר קראו להם "מורכב" בימיהם³⁶, ועדיין ניכרת בצורתו³⁷ בימינו. אכן עובי הקליפה שבציוור אינו מדוקדק, דבמציאות הוא דק יותר. וכן נמצאו ב"גארדא" וב"יאנאווע" עוד מינים ממוצעים, שיש להם מקצת סימנים לכשרות, וסימנים אחרים מוכיחים לפיסול³⁸. ומסתמא היו מעין אלו המינים מצויים גם בבתי השרים שבפאדוואה גופא.

35 אך למעשה ודאי שאין לסמוך על תמונות. ואפילו אם יתברר הדבר היטב, נלע"ד שאין לסמוך ע"ז להכשיר אתרוג זה בלא הוראת גדולים, דהרי לדאבונינו נשתכחה המסורת הצרופה להכשיר אתרוג זה, ועכ"פ כבר הורכבו ע"י הרכבה גושית. ובאמת שלפי התמונות שלפני, נראה שיש באתרוגים אלו שינויים אחרים מצורת אתרוג. אמנם כדי לאשר זאת, צריכים להשיג הפירות עצמם, וזה לא עלתה בידי לע"ע.

ועיין בספר מקור חיים להגאון בעל חוות יאיר ז"ל (או"ח סימן תרמט, נדפס בשו"ע מהדורת מכון ירושלים) שכתב וז"ל: גם מין פירות ממין אתרוג גדולים מאד שקורין ציטרונאט, והם גם כן מורכבים לפי הנשמע עכ"ל, וידוע ד"ציטרונאט" הוא השם האשכנזי לאתרוג.

36 Cedrato di Garda, ובימינו Cedro di Salo, ולא הבחינו בין Cedron לבין Cedrato.

37 ואחד מסימניו הוא שבהרבה מפירותיו מצוי כדמות נשיכה סביבות חוטמו, הנקרא "חוד'ס ביס".

38 והעתקתי אותם במאמרי השני ל"יאנאווע".

אתרוג מורכב מ"סאלו" שעל יד הים "גארדא" סמוך לימי מהרשי"ק זצ"ל, ובתוארו שבימינו ובוזה יובנו כל דברי רבותינו הפוסקים, הן אותם שכתבו שאתרוגי המסורת אינם מובהקים כ"כ בסימניהם, והן אותם שכתבו שהסימנים מועילים בכל מקום. דודאי יש חילוק בהסימנים בין האתרוגים הטהורים, לבין המורכבים בהרכבה המזוגית, שבדרך המיצוע ימצאו הקליפה שבאתרוגים הכשרים, עבה מן הממוצע שבמורכבים, וכן בשאר הסימנים יהיה חילוק ביניהם באופן כללי.

אכן גם באתרוגים הטהורים, לא נמצא בכולם הסימנים לטיבותא באופן הכי בולט, כפי שכתבם מהרשי"ק זצ"ל, וכמו שהעיר כבר הגאון בעל תורת חסד זצ"ל (שם), וכן מטרים דברי הגאון החת"ס זצ"ל במש"כ שאתרוגי יאנאווע א"צ שום סימן³⁹. והטעם לפי שמהרשי"ק זצ"ל נתכוין על אתרוגי אותו המקום, שאותם יכולים להכיר ע"י סימנים אלו, באופן בולט וברור.

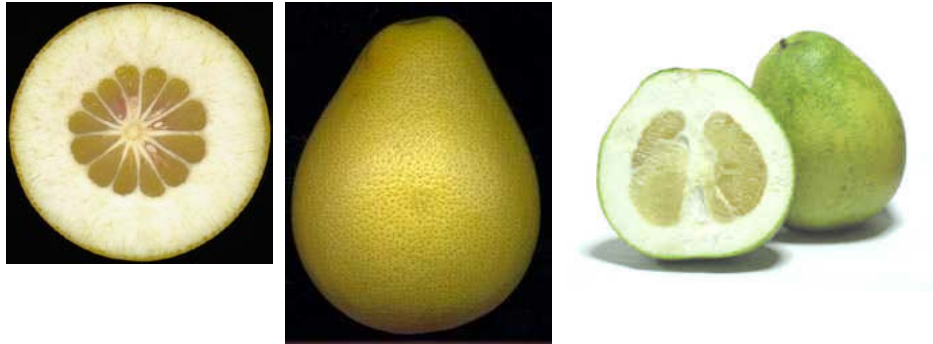

מיני לימון⁴⁰ שיש להם בליטות רבות על כל גופם

39 עיין הערה 5. וי"ל שא"צ שיהיו הסימנים מוכיחים כ"כ, אבל לא יהיו בו סימנים לגריעותא ג"כ, כמש"פ תלמידו הגאון מהר"ם שיק זצ"ל, עיין הערה 14.

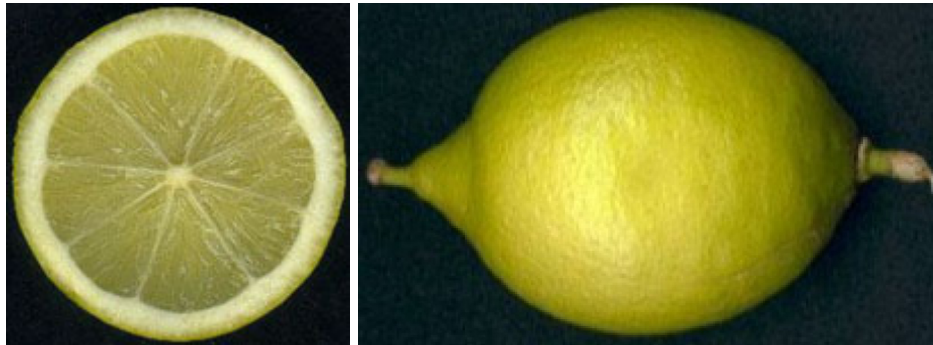
40 של ימין נקרא Ugly, ושל שמאל Rough lemon.

וגם באתרוגים המורכבים אפילו בהרכבה המזוגית, נמצא ביניהם לפעמים שיהיו בהם סימן אחד או שנים של אתרוג, אבל שובריהם בצידם, שנמצאו בהם שינויים אחרים מצורת אתרוג המקובל, ושינויים אלו באים באופן בולט מאוד, שאפשר להוכיח מהם ברירות, שאינם בכלל האתרוג הטהור. ואולי יתכן זה אפילו במיני ציטרו"ס שאין בהם תערובת מין אתרוג כלל.

מיני פומלו⁴¹ שיש להם קליפה עבה מאוד

וכבר הבאתי מדברי כמה פוסקים הסוברים שאפילו אם יבואו באיזה אתרוג שינויים אחרים, שבהם הוא חורג מצורת ותכונת האתרוג, ומתדמה לצורת שאר מיני ציטרו"ס, כגון הלימון ודומיו, יש לחשוש לשינויים אלו ולחקור עליהם. וכהנה נמצא רבות בדבריהם ז"ל.

מין ליים⁴² עם פיטמא בראשו

וגם בין אתרוגי המסורת גופא יש שינויים, ואפילו בשל אותו מסורת גופא נמצאו שינויים בין אתרוג לאתרוג, שכן טבע גידול כל אילן אתרוג, לתת פירות בכמה צורות על אותו אילן,

41 של ימין נקרא Honey white, ושל שמאל Goliath.

42 Bearslime.

ואפילו על אותו ענף⁴³. אבל לגבי זה מהני המסורת, להודיע שכן הוא צורת אתרוג זה במקורו. ובספר משנת ר' אליעזר (שם בסוה"ת) האריך להכשיר אתרוגי קורפו, אבל סיום דבריו הוא, שלכתחילה יש לברר מהם וליקח אותם שיש להם סימנים טובים, אע"פ שגם האחרים כשרים עיי"ש. ולפעמים קשה להחמיר בזה, כי אם ימצא אתרוג נקי בסימנים ממוצעים, ודאי אפשר להקל לדינא לקנותו, מאחר שידוע שהוא גדל על אילן אחד עם האתרוגים שיש להם סימנים טובים, ולכולם יש אותו מסורת וחזקת כשרות עם השגחה. וגם הוא ז"ל לא כתב אלא להחמיר לכתחילה, במקום שאפשר.

אבל כבר כתבתי בענין תחבולת הבירור, והוא שאם ימצא המגדל אתרוג אחד יפה בכל הסימנים טובים, ויחזור ליטע מאותו היחור אילן שלם, יהיו האתרוגים שיגדלו על אותו האילן, מתדמים יותר לצורת אתרוג זה. ואם עושים כן פעם אחר פעם, אפשר לשנות בכך את צורת כל אתרוג כפי רצון המגדל.

והנה לפי האמת נראה שכל שנוטעים מיחורי האילן, אין שום מקום לחלק בין הניטעים מיחור זה או השני, כמו שלא היה חילוק על האילן שניטל ממנו, בין האתרוגים הגדלים על יחור זה או על השני, כי באופן זה לא יתכן שיהיה השינוי מחמת תערובת אבק זה, שאינו משפיע אלא על הגרעינים. אמנם כשנוטעים מזריעת גרעינים צריך להזהר יותר, שיטע דוקא מהתולדות שצורתם מובהקת בצורת אתרוג, בין ע"פ הקבלה ובין ע"פ הסימנים. ואם אינו עושה כן, יתכן לפעמים שיזדמן הדבר, שיהיה מה שהוא נוטע מין תערובת, אם היה בקירבתו אילן ממין אחר של ציטרו"ס.

ולמעשה נלע"ד שבכל אופן ראוי לכתחילה לדקדק על זה, בין כשנוטעים מיחורים ובין מגרעינים, שיבחר אותם שסימניהם טובים יותר, ומ"מ יהיו בכלל הטביעת עין של אותו הזן, שלא ישנה אותם להיות יוצא מצורת הזן המקובל. וכן עושים המגדלים המומחים היראים, ובה ימצאו חן בעיני אלקים ואדם.

43 וכן אמרו חז"ל (סוכה לה). מה דיר זה יש בו גדולים וקטנים תמימים ובעלי מומים וכו', ואע"פ שהקשו ע"ז דבשאר אילנות נמי יש גדולים וכו' וישבוה באופן אחר, י"ל דהיינו מחמת שאינו מוכח השינוי בינו לבין שאר אילנות, כיון שגם אצל אחרים נמצאו בעלי מומים לפעמים, ועיין שמחת הרגל (לימוד ג לחג הסוכות). ובפירוש רש"י (ד"ה אטו כולח) משמע קצת שקושיית הגמ' הוא רק על גדולים וקטנים, וכ"מ מתירוף הגמ' שאינו מיישב אלא על גדולים וקטנים. ואפ"ל דעל בעלי מומים לא קשה, דזה ודאי לא שייך רק באתרוג, אלא הקושיא דבזה לבד לא סגי להוכיח דקרא מיירי מאתרוג.

פעם אחת בליל יוה"כ אחר כל נדרי בא [הרה"ק בעל ישמח משה זצוק"ל] לחדר להתבודד שמה כדרכו, וראה את הרה"ק ר"ר שמעלקא בהקיץ, והבין יען כי עשה כמעשיו, שדרש ברבים כדרכו של אותו צדיק וקדוש לעורר העם לתשובה, על כן נתגלה אליו. (תהלה למשה)